

יסודות עתיקים של מנהג תימן בהבראת האבל

חיים טלבי

א

מנהג עתיק ומפורסם הוא שביום הראשון של האבל אסור לאכול משלו. חז"ל סמכו איסור זה על דברי ה' ליחזקאל – לאחר שה' הודיע ליחזקאל כי הוא עתיד לקחת את אשתו במגפה, הוא צוהו: "...ולא תספור ולא תבכה ולא תבוא דמעתיך. האנך דום מתים אבל לא תעשה, פאריך חבוש עליך ונעליך תשים ברגליך... ולחם אנשים לא תאכל" (יחזקאל כד טז, יז). חז"ל קראו דברים אלו כמחייבים את האבלים כולם, וכך, מולחם אנשים לא תאכל, למדו שהאבלים צריכים לאכול משל אחרים. וזה לשון הבבלי: "אבל יום ראשון¹ אסור לאכול משלו מדאמר ליה רחמנא ליחזקאל ולחם אנשים לא תאכל. איסור זה יש להבין על רקע מצבו הנפשי של האבל. יום האבל הראשון הוא יום 'מר ונמהר' במיוחד. האבל כואב ומבכה את יקירו שזה עתה נטשו; פעמים הוא אף מסרב לאכול, ודומה שאינו מוצא עוד עניין, או טעם, בחייו. משום כך הורו חז"ל שביום הראשון, שבו כאבו טרי, יאכל מזון שיביאו לו שכניו וקרוביו.² ברם, בזמנו של רב סעדיה גאון (רס"ג) אנו מוצאים שההבראה³ נהגה מספר ימים ולא רק ביום הראשון:

וממה שנאמר 'ולחם אנשים לא תאכל' הוטל הפכו על שאר העם, שלא יאכל האבל משלו כל זמן שאפשר (שנחוצו) לו, אלא מתאספים הקרובים והשכנים ואוכלים

1 מועד קטן כז ע"ב.

2 מהו אותו יום ראשון? בעניין זה יש מחלוקת בין הראשונים. רש"י (סנהדרין יח ע"א, ד"ה 'וכשמברין אותו') סבר שהכוונה לסעודה הראשונה. וכן כתב בעל ההגהות מיימוניות בפרק ד' מהלכות אבלות בשם הסמ"ג. וראה ברא"ש (מועד קטן פרק ג סימן פט) שהביא ראיה לשיטתם. וכן כתב תלמידו רבנו ירוחם, עמ' 234. אולם התוספות (מועד קטן כז ע"ב, ד"ה יום ראשון) סוברים שכל היום הוא בכלל האיסור, ואפילו אוכל כמה פעמים באותו יום. וכן כתב הרמב"ם (הלכות אבל, פרק ד הלכה ט). וראה עוד שו"ת הרדב"ז, סימן ש"א רענ.

3 ארחות חיים, עמ' 582 בשם הרא"ש. טעמים נוספים לסעודה זו, ראה: לבוש מלכות, יורה דעה סימן שעח סעיף א; מעבר יבק, עמ' 239; שבט יהודה, סימן שעח; משך חכמה, עמ' שע-שעא; רובין, עמ' 379.

4 האכלת האבל נקראת 'הבראה'.

עמו ממאכליהם כמו שנאמר בדוד 'ויבא כל העם להברות את דוד לחם בעוד היום' (שמואל ב' ג לה).⁵

לא ביום הראשון בלבד מברים אפוא את האבל אלא 'כל זמן שאפשר לו'.⁶ ואכן במאה ה"ג מספר ר' אהרן הכהן מלוגיל' משמו של ר' אשר בעל 'ספר המנהגות':⁸

נהגו כל שבעת הימים מפני עניי ישראל שאינן יכולין לעשות מלאכה ולא יתביישו העניים שאף לעשירים עושין ג"כ (=גם כן), על כן נקרא הסעודה 'פ'י טעמא' לפי שמטעימין שם האבילים.

מדבריו ניתן להסיק שהיו חייבים לספק לעניים מזון כל ימי השבעה. שכן, כיוון שאין הם יכולים לעסוק במלאכתם, אין להם ממון ממה לכלכל את עצמם. יחד עם זאת, משום חשש שיש בתקנה זו כדי להלבין את פניהם של העניים, נהגו לסעוד בימי השבעה גם את האבילים העשירים.

מנהג זה, שבהתגבשותו נטלו חלק גם טעמים חברתיים, הצטרף למנהגי אבלות אחרים ש'נולדו' ובאו לעולם בשל המצב הסוציו-אקונומי.⁹ ואכן, מנהג זה של הבראת האבילים כל שבעת הימים, ובמיוחד כאשר הדברים אמורים באבילים עניים, מנהג יפה הוא, ובתלמוד הירושלמי אף מסיחים דברים קשים כנגד אלו שלא אימצוהו:

הרי שאין לו מה לוכל ביום הראשון ובשני אינו עושה מלאכה, בשלישי הוא עושה בצינעא, אבל אמרו תבוא מאירה לשכניו שהצריכוהו לכך.¹⁰

5 פירוש רבינו סעדיה, עמ' קיז, הערה 3.

6 ואמנם צורך, עמ' 348, תרגם אחרת את דברי רס"ג: 'שלא יאכל האבל משל עצמו אם אפשר לו בכך'. לפי זה אין מכאן ראיה שהסעודה משל אחרים היתה נהוגה גם מעבר ליום הראשון אלא כנראה כוונת הדברים היא שיאכל משל אחרים אם מתאפשר הדבר, ואם אין מי שיאכילוהו אזי יכול לאכול משלו.

7 ארחות חיים, עמ' 582.

8 ספר המנהגות נחתבר בשנות תתק"ע-תתקע"ה לערך. הספר נמצא בתוך ספרו של אסף, עמ' 128. לדעת ש' אסף זהו אחד מספרי המנהגות הקדמונים ביותר ולכן רבה חשיבותו. הספר נחתבר כמעט בזמן אחד עם ספר 'המנהגי' שנתחבר ע"י בן עירור' אברהם בן ר' נתן הירחי, בשנת תתקס"ד בטוליסולה. אך בו בזמן שבעל ספר 'המנהגי' הרבה לנוע ולגוד ובכל מקום התבונן במנהג כל מדינה ומדינה, ולכן הוא מרבה להביא מנהגי ארצות שונות, הנה מחברנו ישב, כנראה, בשלוח בעיר מולדתו ולכן הוא מזכיר מנהגי ארצות אחרות רק לעתים רחוקות וכותב עליהם מפי השמועה. בעיקר הוא רושם את מנהגי הקהילות אשר בצרפת הדרומית.

9 דוגמאות לכך אנו מוצאים בברייטא (מועד קטן כז ע"א): 'תנו רבנן בראשונה היו מוליכין בבית האבל עשירים בקלות של כסף ושל זהב ועניים בסלי נצרים של ערבה קלופה והיו עניים מתביישים. התקינו שיהו הכל מביאין בסלי נצרים של ערבה קלופה מפני כבודן של עניים. תנו רבנן בראשונה היו משקין בבית האבל עשירים בזוכית לבנה ועניים בזוכית צבועה והיו עניים מתביישים. התקינו שיהו הכל משקין בזוכית צבועה מפני כבודן של עניים. בראשונה היו מגלין פני עשירים ומכסין פני עניים מפני שהיו מושהין פניהן מפני בצורת והיו עניים מתביישים. התקינו שיהו מכסין פני הכל מפני כבודן של עניים.'

10 ירושלמי מועד קטן פרק ג הלכה ה, פב ע"ב.

הבראת האבל כל שבעת הימים נהגה גם בקהילת הספרדים באמסטרדם במאה הי"ז,¹¹ וגם בקרב יהודי תימן בני הכפרים. האחרונים אף היו נוהגים להיוועד יחד ולארגן בצורה מסודרת את ביקוריהם אצל האבל. כך היו קובעים מראש מי ילך לבקר את האבל ביום הראשון, השני וכו', וכל אחד במועדו היה מוליך את סעודתו אל האבל, נכנס אצלו, מנחמו בדברים וסועד עמו.¹²

ב

לא רק הבאת האוכל לאבל, אלא גם האכילה בצוותא עם האבל מילאה תפקיד חשוב בתמיכה ובסיוע לאבל בשעת כאבו. ממקורות תנאיים ותלמודיים גם יחד אנו למדים, כי בשר ויין היו חלק מן המאכלים שהוגשו בסעודות ההבראה.¹³ ברם, מאחר שהבראה בבשר ויין היתה כרוכה בהוצאות מרובות, היו מקומות שמחת המצב הכלכלי תיקנו שלא להברות את האבל בבשר ויין. כך היה בשנת תרל"ח (1878) עת עברו על הקהילה בצנעא זמנים קשים. היו אלה שנות בצורת וחוסר פרנסה וכתוצאה מכך נתמעטו המנחמים אצל האבלים בגלל עומס ההוצאות. אבלים שקרוביהם עניים נותרו כמעט בודדים באבלם ולא היה להם מנחם. גם לשמחת החתנים נתמעטו הבאים בגלל היוקר והמחסור. לפיכך עמדו רבני העדה ונכבדיה ותיקנו מספר תקנות להקטנת היקף ההוצאות, כדי שיהא סיפק בידי בני אדם לקיים מצוות נישואין ואבלים ושמחת חתנים. כך, למשל, תוקן:¹⁴

כלל קהלא קדישא הדרים פה עיר ואם בישראל... ידוע למעלת כבוד תורתכם בהיות שבעוונותינו הרבים צארו אלבעידין¹⁵ הולכים מדחי אל דחי... ולא יכלו מלט משא מתלאות הזמן ודוחק הפרנסה ויוקר השערים ואין לך יום שאין 'ברכתו'¹⁶ מרובה משלפניו; ת"ס חצירו בעץ' עקאל ת"ח וצהבתהם¹⁷ אנחנו צעירי הצאן, לפקח על עסקי רבים, ולתקן איזה תקנות המועילות... ולפקח בעניני גמילות חסדים אשר בעוונותינו הרבים נמנעו רוב בעלי בתים מן גמילות חסדים אצל החתנים ואצל האבל לא עליכם. ואלסבב¹⁸ ריבוי ההוצאות ללא צורך וללא הכרח, ובשביל זה רוב האבלים, בר מינן... אפילו בסעודה ראשונה יישב בדד וידום... ושכניו

11 ר' משה רבקה, באר הגולה, יורה דעה סימן שעח סעיף קטן כא.

12 צאלח, ס"י קצו; קורח, עמ' קלו; הליכות תימן, עמ' 254-256.

13 תוספתא בבא בתרא, פרק ו הלכה יג, מהדורת ליברמן, סנהדרין ע ע"א; נדרים נו ע"א; כתובות ח ע"ב; ירושלמי ברכות, פרק ג הלכה א, ו ע"א; שם, סוטה פרק ח הלכה ה, כב ע"ד; מסכת שמחות, פרק יד הלכה יג; מדרש שכל טוב, עמ' 335.

14 'הליכות תימן', עמ' 257.

15 'נעשו הרחוקים' והוא דרך כינוי שלא יאמרו על עצמם.

16 כינוי במקום 'קללתו'. השווה סוטה מט ע"א.

17 פירושו: לזאת נתאספו מקצת נבוני תלמידי חכמים ועמהם.

18 והסיבה.

וקרוביו לא יוכלו לגמול עמו חסד מחמת ריבוי ההוצאה... הסכימו חשובי הקהל והתלמידי חכמים, ואנו עמהם, שאם ח"ו (חס ושלום) יארע אבל באיזה שכונה, ההולך לגמול עמו חסד במשך 'השבעה' לא ילך אצלו כי אם בדבר ההכרחי, מעט קליות לבד, בלי שום תערובת מיני פירות אחרים... כפי מסת ידו. וג"כ (וגם כן) הסעודה, העיקר פת... חטים¹⁹ או שעורים, וקליל בלסן וביצ"ת²⁰... ואמא אלבשר²¹ לא ייזכר ולא יישמע בבית האבל, וזה יהיה חוק קבוע בין לעני בין לעשיר. ובעבור הדבר הזה כל שכונה תגמול חסד עם האבל שבשכונתה, בדבר ההכרחי, ולא יהיה להם למשא כבד עשיית המצוה. ותקנה מעולה שלא יתקפחו העניים האמללים האבלים.

תקנה זו בעניין האבלים נתקיימה כשנה וחצי בלבד ולאט ולאט חזרו הדברים לקדמותם ואף יותר משהיה קודם לכן.

תקנה מעין זו תוקנה גם בעיר צפרו שבמארוקו. בעיר זו, בניגוד לכל שאר המקומות במארוקו, היו מביאים קרוביו וחבריו של האבל במשך כל ימי השבעה תבשילין שכללו בשר לבית האבל.²² אולם בשנת תש"ט (1949), בעקבות המצב הכלכלי הקשה, תקנו בצפרו תקנות הנוגעות לעניינים שונים וביניהן תקנו: 'סעודת הבראה לא יהיו כי אם בתבשיל אחד דווקא'.²³

ג

ביום השביעי היה האבל עורך סעודה למנחמיו. סעודה זו היתה מעין תשלום חוב של האבל לידידיו ולשכניו שבמשך כל ימי 'השבעה' סיפקו לו את מזונותיו. סעודה זו שימשה גם תגמול ותשלום שכר לזקנים שהספידו את המת בשבעת ימי האבלות. לסעודה זו שלא ידעו כיצד לכנותה נהגו לקרוא 'סעודת הבראה'.²⁴ ובפי יהודי תימן היא נקראה 'עשא', כלומר ערב, אולי משום שלפנים היו עושים אותה רק בלילה.²⁵ מעדותו של יוסף בן מתתיהו ידוע לנו כי סעודה זו היתה חוק ליהודים והיו שעשו אותה בעל כורחם. כך הוא מספר:

על ארכילאוס הוטל לנסוע אל רומא, ומן הדבר הזה יצאה מהומה חדשה. כי אחרי

19 היו מקפידים לקחת דווקא פת נקייה של חטים וזו הוצאתה מרובה.

20 מעט עדשים ושתי ביצים.

21 אבל הבשר.

22 עובדיה, עמ' עב.

23 שם, עמ' קצב.

24 קורח, עמ' קלה-קלו.

25 קאפח, עמ' רפב הערה 224.

התאבלו על אביו שבעה ימים, עשה משתה גדול לעם לזכר קבורת אביו, כי הדבר הזה הוא חק ליהודים ועל ידו התרוששו רבים, אשר קצרה ידם לעשות כרה להמון הרב ומלאו את הדבר בעל כרחם, כי העובר על החק הזה כמפר מצוה יחשב.²⁶

מתוך הדברים נשמעת ביקורת על ההוצאות המרובות שהוציאו משפחות האבלים עבור סעודה זו; נוהג זה התפשט עד כי 'העובר על החוק הזה כמפר מצוה יחשב'. ביקורת נוקבת גם על אופיה של סעודת היום השביעי אנו שומעים מפי שניים מחכמי תימן בני זמננו. הרב שלום יצחק הלוי כתב:

הסעודה שעושים האבלים ביום האחרון, ולפעמים מקשה על אלה חסרי אמצעים כספיים לערוך סעודה גדולה ובאים לידי אבילות כפולה.²⁷

הרב עמרם קורח אף טוען, כי אילו ידעו רבני דורו את העתיד, היו מסכימים לעקור מנהג זה. שכן בעקבות מנהג זה, מסביר הרב קורח, נקבעה בלב המון העם והנשים האמונה שלא תנוח נפשו של המת, כי אם בסעודה שמתענגים בה אוהביו וקרוביו. בתחילה, כאשר היתה זו סעודה צנועה, צירפו לקרוביו של המת גם את הזקנים, אך ברבות הימים עשו סעודת הבראה זו בשפע ובהדר עד שנראתה כסעודת חתונה. נוהגים היו לשחוט פר ולהזמין כל קרוב וכל שכן וכל מודע, ולהביא לפניהם כל מה שנהוג היה להביא לסעודה של שמחה. וכך, מספר הרב קורח, היו שותים יין לרוויה ואוכלים לחם ובשר לשבעה, ואילו לזקנים, שעיקר הסעודה בשבילם, היו נותנים את סעודתם בקרן זוית, או בחדר מיוחד לעצמם.²⁸

מנהג הסעודה ביום השביעי התפשט והתרחב עד שהמסתכל מהצד יכול לטעות ולחשוב שנקלע לסעודת חתונה. ברם, למרות הביקורת החריפה שהעלו כנגד סעודות ההבראה, לרוב נהגו להקפיד על קיומן, כי האמינו שכך הוא כבוד המת המכפר על חטאיו ומצילו מגהיגום. רווחו אף סיפורים על אנשים שכיוון שלא קיימו סעודות אלה בזמן ביקרם המת בחלומם והתלונן שהוא רעב.²⁹

על אופיין של סעודות אלה אפשר אף ללמוד מכך שבסופו של דבר אסרו על קיומה של סעודה זו. מספרים כי פעם אחת שתו הזקנים בסעודה זו, נשתכרו וביציאתם בירכו את האבל: 'כן יהיה תמיד'. כששמעו את איחוליהם גזרו שלא יערכו סעודה זו לעולם, ושיתנו למספידים שכר ההספד, מבלי שישגחו על דבר המת בבואו אל יורשיו בחלום. יוצאי צנעא אף יודעים לספר שכיוון שאירע שבאחת מסעודות ההבראה פצחו בני המשפחה בשיר בשעת סעודת ההבראה, החליט ראש המשפחה למנוע סעודות אלה מכל משפחתו לדורות.³⁰

26 יוסף בן מתתיהו, עמ' 125.

27 דברי חכמים, עמ' ז.

28 קורח, עמ' קלו.

29 צדוק, עמ' 118-120; הליכות תימן, עמ' 257.

30 צדוק, שם.

בדומה לזה כתב ר' שלום בן יחיא חבשוש, בעיר צנעא שבתים, על מנהג שנהגו שם כדי למעט בשמחה בבית האבל, בכל הסעודות בימי השבעה, ולא דווקא ביום השביעי:

מן הדין יש לברך בבית האבל בברכת המזון על הכוס אם הם ג' וכ"ש (וכל שכן) אם הם עשרה, אלא שראיתי... מהר"ץ נ"ע שהיה מרחיק הכוס למעט בשמחה ומטי בה משום מנהג שכך נהגו רבותינו הקדמונים בעיר צנעא.³¹

שתיית יין ככוס של ברכה גורמת לשמחה בסעודת ההבראה ולכן מהר"ץ (ר' יחיא צאלח) החליט שאין לברך ברכת המזון על הכוס, וכך נהגו רבותינו בצנעא.

הפניות ביבליוגרפיות

ארחות חיים	ר' אהרן הכהן מלונלי, ארחות חיים, החלק השני, ברלין תרס"א.
אסף	ש' אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה.
דברי חכמים	הרב שלום יצחק הלוי, שו"ת דברי חכמים, ירושלים תשל"ג.
הליכות תימן	י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"ג.
חבשוש	ש' חבשוש, שושנת המלך, צנעא תרכ"ב, ד"צ ירושלים תשכ"ז.
יוסף בן מתתיהו	יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, תרגם י"נ שמחוני, 1966.
לבוש מלכות	ר' מרדכי יפה, לבוש מלכות, ד"צ ישראל תשכ"ח.
מדרש שכל טוב	מדרש שכל טוב, מהדורת ש' באבער, ברלין תרס"א-תרס"ב, (ד"צ תל אביב תשכ"ד).
מסכת שמחות	מסכת שמחות, מהדורת מ' היגער, ניו יורק תרצ"א.
מעבר יבק	ר' אהרן בן משה ממודינא, מעבר יבק, זיטאמיר תרי"ב.
משך חכמה	ר' מאיר שמחה מדוינסקי, משך חכמה, מהדורת קופרמן, ירושלים תשל"ג.
עובדיה	ד' עובדיה, קהילת צפרו, ד, ירושלים תשמ"ה.
פירושי רבנו סעדיה	פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשמ"ד.
צאלח	י' צאלח, שו"ת פעולת צדיק, ח"ג, תשל"ט, חמ"ד.
צדוק	מ' צדוק, 'מסכת שמחות בתימן', ידע עם ג (תשט"ז), עמ' 118-120.
צוקר	מ' צוקר, 'מפירושו של רס"ג לתורה', סורא ב (תשט"ו-תשט"ז), עמ' 313-335.
קאפח	י' קאפח, 'קורות ישראל בתימן לרבי חיים חבשוש', ספונות ב (תשי"ח), עמ' רמו-רפו.
קורח	ע' קורח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד.
רבנו ירוחם	רבנו ירוחם בר' משולם, תולדות אדם וחוה, ונציה ש"ג (ד"צ תקי"ג).
רובין	נ' רובין, דפוסי אבל, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשל"ז.
שבט יהודה	ר' יהודה עייאש, שבט יהודה, ליורנו תקמ"ג.
שו"ת הרדב"ז	ר' דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז, ה, ליורנא תקצ"ו.